У нас ще стара хата, з призьбою. Я її добре пам'ятаю. Влітку проти сінешніх дверей мати розстеляла ряденце. На ряденце ставила миску, наливала в неї молока, кришила хліба, а потім усі втрьох: мама, сестра, я сідали вечеряти. Набирали в ложку молока з кусочком хліба і відправляли в рот.

І пам'ятаю. В давнину, розповідала мама, при людях, здебільшого в призьбах, жив вуж, домашній вуж. Люди до нього звикали, він — до людей. І був великим ласуном. Як тільки почує плюскіт молока в мисці, так і вилазить із своєї нори. Люди сідають до миски, він примощувався біля свого черепочка. Коли в черепку було мало, починав тикати головою в людську миску, тоді старший, хто був за столом, стукав його легенько ложкою в лоба, кричав: "А куди ж ти!"

Це мама розказувала. Саме розказувала. А мені часто уявляється, що це насправді було. Сидимо на ряднині, аж тут і сірий гість!

Інколи замість молока з кришеним хлібом на вечерю готувалися галушки. Це була радість. Торжество! Особливо коли галушки рвані, пшеничні і юшка до них заправлена смаженою на олії цибулею. Кабиці — надвірної печі — у нас не було. Щоб не наробити пожежі, мама розкладала вогонь аж на городі біля копанки.

Копанка — це яма, обплетена лозою. Але вода в ній була недобра — руда. Воду ми брали в сусіда, Купріяна Яковича Губенка, чи просто в Губенків — з наголосом на /. Мама йшла по воду, а ми з сестрою обшарювали все дворище — шукали сухі трісочки, цурпалочки, сухі кізяки, залишки торішнього кирпичу, і все це зносили в пеленах до криниці. Потім запалюзала мама вогонь. Як він гарно палахкотів, як гарно починала бурувата вода в казаночку! І які пахощі починали заповнювати город, коли в казаночок мама скидала дрібно насічений кріп і листочки петрушки!

На моєму обов'язку, скільки я пам'ятав себе, лежав солодкий клопіт: знайти три тоненькі скіпочки, або билинки, або гілочки на шпички. Галушок ложками не їдять — їх нашпилюють на шпичку. В ложку набирали юшку. Дмухали, щоб хоч трохи вона прохолола, тоді кусали пахучу галушку, запивали ароматною юшкою.

Хтось крутить якоюсь ручкою, екран згасає, і за хвильку на ньому інша картина. Колись мій батько служив у якійсь економії. Жив у тій економії якийсь час і я,— певне, взимку. Там, крім простих коней, стояли в станках двоє породистих: Бого-руй і Рочніга. Особливо запам'ятався мені Богоруй. Вороний рисак, як вогонь, як вихор! З конюшні його завжди виводили два конюхи. Він весь танцював, дріботів ногами, поривався старти навцапки так, що ті два бідолашні конюхи майже висіли у нього на холці. Потім його прив'язували до довгого міцного мотузка й пускали на волю. Волі, проте, не було, міцна мотузка спрямовувала буйні пориви коня, і замість того, щоб помчати у чистеє поле, він починав ганяти по колу. І як ганяв! Хвіст розпущений, сніг з-під копит летить! Коли Богоруя виводили на корд — так ця прогулянка називалася,— на вулицю висипало все селище.

Можна було позаздрити Богоруєві.

В ті роки — чи трохи раніше, чи трохи пізніше — обставини мені теж прирекли Богоруєву долю. Проти нашої старої хати стояла комора. Вона була так добре розташована, що з якого б боку не світило сонце, під коморою у нас завжди стояв холодок — як не з того боку, так з іншого. Комора мала двері, а двері — залізну клямку. Крім того, у мами був старовинний дов-гий-предовгий шерстяний пояс Цим поясом, обкрутивши його разів шість навколо талії, мама прив'язувала запаску в давніші часи, а в мої часи лише великий гарно оздоблений гаман — те ж саме, що тепер називають дамськими торбочками чи там сумочками. У гаман мама ховала все, що тепер ховають у сумочки, крім пудри, звичайно, і ручки-самописки. Пудри селянські дами, чи як їх там називали, молодиці — не вживали, а самописки не були ще винайдені, та вони мамі були б ні до чого: мама була неписьменна.

Однак науку, як саджати на корд таких хлопців, як я, знала. З одного боку отой пояс свій закріпляла до дужки дверей, другим перехоплювала за стан свого Івана, зав'язувала міцний вузол, щоб він не розв'язався, і но! Вперед, Іване! Іван був вайлуватий, товстий, умів добре сопіти і заправляти в рота все, що потрапить під руку.

Щоб цього не сталося, кордове поле прибиралося. Після цього обоє: Іван і його мама виряджалися кожне за своїм ділом. Іван поривався вперед, щоб описати найбільше, яке тільки можна,ф півколо, його мама відправлялася полоти грядки, картоплю, готувати обід, принести з крамнички від "Товстої" олії, солі, а то й збігати до матері позичити коробку чи півкоробки борошна. Напрацюється чи там набігається — повернеться додому, до Івана, а тут — страшний суд! Ряднинка зібгана, кухлик з водою на боку, на кускові сліди зубів, міцних, гострих, кусючих. Там, де гриз Іван, сліди трьох чи чотирьох зубів; де кіт Сірий — хто їх порахує! У Кота зуби тонкі, як голки, і до того ж повен рот. Коли ж до компанії долучався наш собака Білко, тоді вже ніяких слідів не залишалося ні від Іванових зубів, ні від котових зубів, ні навіть від самого куска хліба. Білко з'їдав його одним духом, ще й казав: "Мало! Ще б!"

Пізніше мама розповідала сусідкам: "Що й казати, молода була, не всі кінці зв'язувала. Прибіжиш, було, глянеш, сонце вже повернулось, тінь одійшла, а воно, сердешне, лежить на осонні, замурзане, на лиці сльози й земля. Видно, плакав, кричав, кричав та так і заснув, знесилившися..." Заднім числом мама жахалася, бо могла б і яка худобина у двір забрести чи скажена собака забігти, а то й цигани могли б засунути в торбу.

Нічого цього з Іваном не трапилося. Був він чоловік терплячий, розсудливий, спав, коли випадала нагода, плакав, коли цю потребу обставини викликали, реготався і мандрував на своїх чотирьох так, що тільки пилок за ногами схоплювався!

Пам'ятаю я оце? Чи всі ці картини постали в голові вже після розповідей мами? Не знаю. Однак добре пам'ятаю той кухлик, у якому мені мама пити залишала. Звичайний полив'яний жовтий кухлик із зеленими розводами. Я, видно, його перекинув, бо ввижається він мені перекинутим. Лежить під самим порогом у комору.

У коморі у нас стояли виплетені з сторчу і обмазані глиною засічки, бодня на сало і ще одна дерев'яна діжечка з прямовисними стінками. У цій діжечці золили білизну. Як це робилося, точно я не пам'ятаю, перед очима стоїть лише ця діжечка, на споді білизна. Білизна ця закрита соломою. Ось цю солому, облиту гарячою водою з розчиненим у ній попелом, я й пам'ятаю. Для зоління ще використовували чавунні ядра. Розігрівали їх у печі і кидали у кадуб з білизною, щоб підняти температуру води. До зоління мені було мало діла, але оті чавунні важкі ядра з дірочками, куди насипався порох і вставлявся запал, були предметом моєї найактуальнішої цікавості. Ядро можна було качати, на нього гарно було дивитися, а в дірочку хто з х н ІІЦІВ не пробував сховать хоч один палець?

Влітку було гарно. Хоч і на корді, так в теплі ж, проти сонечка, до того ж мамин пояс гарантував від всякої несподіванки. Сестра старша не була прив'язана, вискочила на вулицю, і через неї переїхала тачанка багатого і п'яного, як ніч, хуторянина. А я, бач, був убезпечений від такої прикрості.

Але осінь, але зима!

У ті часи сірники не були поширені. Вогонь добували з жару, а жар приберігали в запічку. Вичадяться дрівця, залишиться самий жар без синястих вогників. Той жар підбивають у запічок і зверху пригортають солом'яним попелом. Вранці прогріє мама печерку в попелі, нагнеться, дмухне, а воно з печерки так жаром і сяйне. Вогонь живе! Ура!

Горщики в ті часи були тільки череп'яні і накривачки до них так само, тільки череп'яні. Вищерблені накривачки призначалися для того, щоб у них переносити жар.

Осінь. У хаті холодно й темно. На столі малюсінька-малю-сінька лампа. Батько вже давно пішов на роботу, так що я не зовсім твердо певен, є він у мене чи немає. Мама порається біля печі. Аж ось двері рип! На порозі сусідка, тітка Ганна Тищиха. Каже;

— Дивлюся, а в тебе вже світло блима. Значить, встала Палажка. Юхим пішов уже на роботу? Мій Марко і Митька теж уже давно подалися.

Мама чистить картоплю. Тітка Ганна присідає біля неї на лаві і каже:

— Сон мені який снився! — І починає розповідати про свій сон.

Пізніше, коли я навчився грамоти і почав книжки читати, довідався про багатьох славних письменників, що вміли розповідати про події з життя, як ніхто! Візьміть хоча б "Сон Обло-мова"! Я цю книжку читав, захоплювався 1. І — не менше захоплювався, коли слухав розповіді про сни тітки Гакни Тищихи, тітки Килинн Губенчихи, тітки Мотрі — маминої сестри, тітки Ганни Кози. Всі вони приходили розповідати про свої сни і розповідали чудово! З їхніх уст у сяйві чудесної української мови випліталися такі цикли новел, що їм позаздрити міг би не тільки Нечуй-Левицький.

Казки, які б не були вони фантастичні, залишали світле почуття. Люди жили трудно, і хотілося їм уві сні побувати в якомусь світлому царстві.

Розкаже тітка Ганна Тищиха свій сон, потім лясне долонями об коліна: "Ой, я тут балу-балу, а там чи не наробить якоїсь шкоди Василь! Той раз упав з полу і такого синяка на лобі нагнав — прости господи!

Так я оце до тебе. Позич трохи жару. Мій вичах. Іван удосвіта прикурював цигарку, не загорнув як слід..."

Мама бере тітчину Ганнину щербату накривачку, нагортає жару.

Уже й розвиднилось, а сонця нема. Осіння мжичка. Мамі ніколи, треба позрізувати капусту і поховати її в сінях, щоб чия худоба не допалася, треба викопати буряки, почистити їх і поховати в погріб, треба скопати грядку і часник на зиму посадити.

Та треба дати лад і всьому тому бадиллю, що залишається від літа. Стовбури від соняшників давно вже приплетені до стін хлівця. Туди ж треба приєднати кукурудзяні стебла, треба повидирати, де є який бур'ян на грядках, на межниках, пов'язати снопики і знову тими снопиками утепляти стіни хлівця, де буде зимувати наша корова. Напровесні все оце порубане, посічене, розпарене в теплій воді піде на покорм тій-таки корові.

Цілий ранок ми з мамою біля капусти, буряків, біля всякого отого бадилля. Влітку корови, телята, коні держаться далі від городів. Тепер, коли урожай зібраний, дозволяється і коровам, і телятам, і коням догризати те, що ще на грядках зосталося. Я стою серед двору, мама носить носилками бур'ян до повітки, і ми обоє бачимо, як на город до нас поміж кущами бузини продирається тишківське теля. Телята вже приготувалися до зими. Пообростали клаптями рудої шерсті, форми їх позаокруглю-валися, неначе не жива тваринка, а міх з темно-коричневої вовни! Теля прибилося на наш город, з незвички боязко озирається, але я й мама мовчимо. Тоді воно прямує до нашого теляти, яке порається біля тієї купи, що залишилась від нашої капусти. І вже їх двоє мирно общипують листки на обрізаних качанах і самі качани.

У нас коня немає, але гніда кобила є у дядька Тишка, якого багато пізніше я буду називати Іваном Корнійовичем. Гніда кобила, ніби

розуміючи, що літній розмежованості прийшов край, теж переступає на наш город.

Тим часом небо нахмурюється, хмари опускаються на вер— шину нашої верби на городі і на вершини сусідніх, через доріж— ку, вже панських дубів. Мжичить і мжичить. На густій шкірі телят осідає безліч сивих краплинок, і ті телята, ще недавцо руді, теж стають сивими. Коли ж покладеш руку на бік, рука тоне в м'якій волозі. Над луками і лісом, перелітаючи через наш і сусідські городи, метушиться гайвороння, кричить неспокійно, тривожно — по-осінньому. ".

Ось бурякам уже кінець. Мама почистила їх і складає у великі діжки — буде квасить на зиму. З квашеними буряками буде борщ варити, і я вже знаю, що той борщ буде дуже несмачний. Поки мама порається в погребі, я порядкую біля гички — накладаю у рване решето і знову під повітку. Звідси мама буде брати потроху і пригощатиме на ніч нашу корову.

Трудився я чимало, скільки наносив гички — невідомо. Чоботи промокли, свитинку всю вибруднив у мокру землю. Мені не холодно, навпаки, жарко. Тільки ніс на це не зважає — і в теплі плаче так, як і в холоді. Цей ніс — нещастя моє! Хапаючи за нього не дуже поштиво фартушком, мама на ходу витирає його і водночас кричить:

— Макіжний який, уже й змерз! Ану геть в хату, на піч!

На печі гарно. Насамперед тепло. По-друге, тут є віконечко — скельце, вмазане в ту стіну, що виходить в сусідський двір. Можна притулитися лобом і стежити, як порають по господарству Купріян Якович, його жінка тітка Килина. У них повна хата хлопців і дівчат, це Вихтор, Кузьма, Іван Великий, Іван Малий, Ілько, Оксана, Галька, пізніше народиться ще й Катерина. У них уже нова хата. Вона стоїть спиною до мого віконечка. Що робиться в дворі у Губенків, мені, отже, не видно, тільки коли-не-коли десь за причілком промайне чиясь постать і зникне.

Тину між нашими садибами немає. Колись давно, як я ще був малий, батько наш загородив тин, але Купріян Якович, випивши, повалив його. Він кричав, що межу батько провів неправильно, захопив щось там його двору. Батько сплюнув, сперечатися не став, тин прибрав, мама спалила його, і ми — двоє сусідів — почали жити без тину. Непогано виходило, хоч і дошкуляли кури. Вредну натуру мали кури тих років. Наші неодмінно лізли в двір до Губенків, Губенкові — до нас.

З того часу, як посварилися за межу, батьки наші не помічали одне одного. А нам, дітям, що? Ми ж бо то й про цю сварку довідалися пізніше, як геть повиростали. Ровесниками моїми у Губенків були обидва Івани — Великий і Малий. Влітку ми гралися разом, а тепер оце восени — порожньо у них у дворі. Тільки їхня Жулька пройшла поза хатою, винюхуючи, що б поїсти.

І в нас у хаті теж порожньо. Сестри десь і не чути. Батько прийде з роботи, як я вже спатиму, мама щось там порається надворі. День тане, зника, неначе в прірву западає, а коли в пам'яті знову прояснюється, в хаті уже весела колотнеча. Сьогодні свято у нас! Мама і її сестра тітка Мотря, красуня з безліччю ямочок на щоках, весела, непогамовна, шаткують капусту. Шаткують — значить, нарізають тоненькими смужечками. Цю пошатковану капусту заквасять в погребі на зиму, перекладуть тоненькими кружечками моркви, ще для запаху й яблук то там, то там накладуть. Ах, які смачні оці квашені, з прим'ятими боками яблука!

Стоять з обох кінців стола і швидко-швидко орудують ножами. Нашаткована капуста гірками зростає посеред столу.

Але мій інтерес не тут. Хлопці, як і дівчатка, завжди спрямовують свій інтерес до того, щоб, за всіх обставин буденних і святкових, знайти щось корисне для себе, а ще краще, як смачне. А що може бути смачніше, як обчищений качан? Він свіжий, соковитий, солодкий! І — доле ж моя — як гарно хрумтить у сестри під зубами!

А мої зуби хіба не такі? Я беру ножа, морочуся, щоб і собі обчистити качана. Тітка Мотря розгадує моє бажання. В руках у неї найбільший, який тільки є, дикун-качан. Ось він закрутився у неї в руках. Опадає на землю зрізана скаралуща, і в тітки в руках уже щось схоже на Вандомську 2 чи там Олександрійську колону 3. Низ колони рівно зрізає, вершечок чепурить — такий гарний стовпчик виходить — хоч на межі став!

— На,— каже тітка Мотря,— їж, Іване, та будь здоровий.

•Качан хрумкає під зубами у мене, в грудях повно радості. Що може бути смачніше за такого качана?!

Усі наші родичі мають свої хати, трохи городу, трохи поля. Тітка Мотря вийшла заміж за дядька Дмитра, парубка з сусіднього села Добреньки. У них свого немає нічого. Живуть вони на квартирі в нашої сусідки тітки Ганни Кози. Дядько Дмитро працює в місті муляром — складає з цегли будівлі для горожан: то хати, то магазини, то хіба я знаю ще що? Він теж красивий, завжди чисто поголений, з світлими вусиками. Крім будівель, він ще вміє мурувати печі й голландські грубки 4. Його теж, як і нашого батька, ніколи дома немає, бачу я його лише деколи в неділю!

Крім матері й тітки Мотрі, в хаті є ще тітка Марина — Андрія Захожая жінка, моя найбільша любов, і тітка Параска — жінка батькового приятеля Андрія Калюжного. Це все люди робочі, бувалі, пробували щастя і в якономії Безика, і в багатих хуторян, і в міських чиновників та купців. їм є що розказати, є чим поділитися, а вони — не діляться. Навпаки, весело розповідають про те, чого не було і бути не могло, найбільше про відьом. Про відьом у них безліч розповідей. Це їхня улюблена тема. Відьми ті були скрізь. Діяли вони не тільки з людьми далекими, а навіть коїли лихо з моїми ближніми, насамперед з моїм батьком, якого наша мама звала Юхимом, а всі інші в селі ївженям — він був один син у своєї матері ївги, а всі інші діти — дочки, аж семеро дівчаток!

Двічі батько потрапляв у таке лихо. Перший раз сталося все на вулиці, вночі, звичайно. Ніч ота була місячна, велика й безлюдна. Загулявшися, батько, що вже тоді був добрим підпарубком, повертався додому. В сяйві місяця дорогу йому перебіг собака. Незабаром собака цей обернувся на клубок. Мороз пішов у батька поза шкірою. "Свят, свят!" — скрикнув він і наклав на себе хресне знаменіє. Та, видно, не ту молитву згадав. Клубок рушив просто до батька, підскакуючи, як величезний м'яч. "Ой, рятуйте!" — тільки і встиг крикнути бідолашний і кинувся до ближчої хати. А клубок увесь час гамселив його по спині. На крик вискочив хазяїн, якраз мій хрещений, підвів непритомного мого батька, оббризкав водою, заспокоїв. Там батько і заночував.

Вдруге таке було. Затримався він у місті на співці. Ішов додому сам. А дорога лежала спочатку через міст, збудований над

Берестовою, а потім по греблі, насипаній через Луг,— мокрий вільховий ліс. Одним кінцем ця гребля впиралася в міст, а другим — у перші садиби нашого села. Ніч, як і того разу, була місячна, безлюдна. Все було гаразд, поки батько не зійшов на міст. Тут і почалося. Почув він кроки чиїсь за собою. Озирнувся — нікого нема. Рушив — і воно рушило. Спинився — і воно спинилося. Побіг — і воно побігло. Знову сипнуло морозом поза спиною батькові, а тут міст, освітлений з усіх боків місяцем, скінчився, почалася гребля. З обох боків греблі — болота, драговиння, хащі непролазні з вільхи, диких лоз, очеретів, куги. Глянув батько праворуч — з пітьми гарячі очі світяться. Глянув ліворуч — якісь інші очі горять. Прислухався, а те услід ступає, вже аж дише за спиною. Зібрався він з силою, перехрестив лоба, почав молитву читати; читає і не дивиться ні праворуч, ні ліворуч. Полегшало, принаймні, за спиною дихати перестало. Аж тут і греблі кінець. Ось перші будівлі, а там, вдалині на пагорбку, і рідна хата. Всю видно проти місяця. В дворі — собака Білко, здоровенний білий пес. Набравшися снаги, свиснув батько так, як завжди свистів, коли кликав собаку. Почув Білко і стрілою кинувся до свого хазяїна, на груди вискочив, облизав, завищав з радощів. І одразу де всі страхи ділися. Ідуть удвох, очі в лісі позгасали, і двійник немов крізь Землю провалився.

Удома були схильні думати, що Білко наш був ярчуком. Ярчук — це такий собака, що не боїться ніякої нечистої сили і насамперед відьом. Відьми дуже бояться ярчуків і намагаються їх нищити ще цуценятами. Але народна мудрість знайшла вихід і з такого становища. Щоб уберегти ярчука, його треба виховувати під бороною. Білко наш був приблудний, тому дома й думали, що, можливо, він і виріс під бороною.

Оповіданнями про відьом я був насичений так, як тепер школярі насичують себе пригодницькою літературою. Та відьомський цикл це, по суті, і є зачаток цього сорту літератури.

Стукотять ножі. Капусти нашаткувати треба багато, вечір довгий. Про відьом уже розповіли все, а розповідати все одно кортить. І знову, мов з рукава, сипляться розповіді, та ще які. Часом від них морозом бере по шкірі, деякі з них запам'ятав я на все життя.

У ті часи десь у шпаринах нашого суспільства жили цигани. Доброї слави ці люди межи селянами не мали, бо цікаве й нешкідливе ворожіння циганських жінок, химерні танці циганчат сполучалися з менш веселими пригодами. Про циганів уперто говорили, що вони злодії, коноводи, шахраї. Як не вкраде, то обманить. Про те, як цигани обманювали селян, ходили сотні всяких бувальщин. І з себе цигани були страшкуваті: чорні, патлаті, з білими зубами. Особливо ж вражали очі. Зиркне циган своїми чорними з крапинкою вогню очима, а білок так і блисне. Страшно! По-народному в наших краях цигана називали так: Кирило. Це слово ще й кумедно калічили, вимовляли його так, як його, на їх думку, міг вимовити тільки циган.

Напровесні у нашому селі відкривався ярмарок. На ярмарок з усіх усюдів з'їжджалися люди, і серед них цигани. Одного разу вони ночували у нашого сусіда Івана Корнійовича Кор-нієнка — в дядька Тишка. Циганок і циганчат я зблизька не бачив. Зате вразив мене циган: чорний, весь оброслий волоссям і —т— рябий! Була спожива для мене!

І ось сидять молоді матерки; мама пряде, ті гостюють і все розповідають й розповідають. Трапилося це в такому і такому селі. Звечора циганчук потай сховався в печерці, яка є під піччю в кожній хаті. Коли поснули всі, впустив той циганчук своїх побратимів всередину. Надумали вони обікрасти господаря та ще й так, щоб і свідка жодного не залишилося. Як заскочили в хату, повиймали ножі і почали всіх вряд різати. Вирвалася з рук розбишак лише одна дівчинка років тринадцяти. Кинулася в розчинені двері, але в дверях зачепилася розкуйовдженими косами за гак, на який защіпалася зсередини хата. Цигани упіймали її й дорізали. Але була там ще одна, ще менша дівчинка. Ця в колотнечі, охоплена жахом, заховалася в ту саму печерку під піччю, де таївся один з цих харцизів. Вона й розповіла потім людям про трагедію, яка сталася в тій хаті.

Ця моторошна новела зовсім приголомшила мене. Я не міг після цього сам ні спати, ні залишатися наодинці в хаті. Плакав, ліз до мами і міг заснути, лише міцно вчепившися в неї обома руками. Коли ж мама вдень замірялася вийти з хати, а мене залишити самого, я зчиняв крик, хапав маму за спідницю, за ноги:

— Ой, не ходіть, мамо, я боюся!

Мама, проте, не дуже зважала на ці відчайдушні вигуки, енергійно шльопала мене, де належало, і, підхопивши, закидала на піч.

— Сиди там, не показуй і носа!

Я сидів, тулився до гарячих стінок комина, з жахом прислухався до того, що робилося навколо. Рипнули чи не рипнули двері, хруснула чи не хруснула грудочка у когось під ногами, а я уже бачив нашу хату атакованою циганами. Де ж тут плакати, коли таке страхіття в хаті?! Я притихав, тулився до комина, переставав навіть дихати, щоб ніхто не помітив. І, перевтомившися від жаху, засинав важким неспокійним сном.

А балакучі матерки неначе умисне нагнітали, розповідали пригоди одну страшнішу за другу.

У нашому селі церква стояла окремо від кладовища. А то десь було таке село, де церква стояла серед самого кладовища.

Діло було взимку. Пішов церковний сторож в обхід навколо церкви. Сотні, а може, й тисячі ра$ів робив він такий обхід за своє життя, і завжди все було благополучно. А тут його спинив якийсь глухий розпачливий стогін. Спинився наляканий сторож, прислухався і зрозумів, що ст,огін ішов з-під землі, із могили. Сьогодні вдень тут поховали якогось мерця. Жах охопив бідолашного сторожа. Однак він все ж не розгубився. Підбіг до дзвіниці, натяг мотузка і почав калатати на ґвалт. Прибігли люди, взялися відкопувати могилу. Відкопали труну, відкрили віко і вжахнулися: всередині усе носило сліди моторошної боротьби. Заживо похований робив нелюдські зусилля визволитися. Гриз дошки, дряпав їх пальцями, підважував смертельне віко спиною і в цій боротьбі поламав руки й ноги.

Проминуло, мабуть, з шість десятків років від того дня, як я почув цю розповідь, і все одно волосся і зараз ворушиться на голові. А що ж тоді діялося зо мною! Можна було б збожеволіти, коли б не рятівні мамині коліна, не рятівна її спідниця. Я не одлучався від неї й на крок. Коли ж вона робила спробу залишити мене самого, плакав так, іщо навіть вона, яка так безстрашно дозволяла мені гасати н& корді, задумувалася і казала тітці Мотрі:

— Щось з дитиною сталося. І на хвилинку не можна самого зоставити.

А я в цей час стояв, як кліщ, вп'явшись у мамину ногу, бо ж мамина нога — це життя. Все інше — смерть!

Так біля тієї ноги й простояв я зиму. Одійшов трохи тільки напровесні, коли засвітило сонц£, коли надворі потепліло, скрізь зацвірінчали горобці і у вікно через розмерзлу шибку можна було побачити тишківських дітей — Василя та Параску, що вже босоніж ганяли по двqрі, та й губенківських обох Іванів: Малого й Великого.

Через кілька днів біля них вже крутився і я. У дворі гострими шпичаками почала проростати правиця. Червоні жучки "козачки" з чорними крапинками, повибивавшися з щілин, грілися проти сонечка при призьбі та на нижньому лозинні нашого тину. У неділю на вулиці збилися старші хлопці, їх було багато, вони ганяли по моріжку, і я чув, як вони кричали:

— Горю, горю дуба!

— Об чім ти гориш?

— Об красній дівиці!

— Об якій?

— Об тобі молодій!

Більше цієї гри я не чув і не бач#в: вона випала з репертуару хлопців нашої вулиці.

Тоді ж у нас за городами серей дня збиралися парубки й дівчата. Почалася гра у м'яча. Гра називалася "матка". М'яч били сильною биталкою. Той, хто вдарив, тікав через поле до мітки. Хлопці з іншої команди ловили м'яч і намагалися ним ударити втікача.

Гра була весела, люди вперше після зимової хатньої нудьги вибралися на простір. Дівчата не грали, купчилися осторонь, розмовляли про щось своє або спивали. Інколи до них заскакували

хлопці, хапали котрусь на оберемок. Підіймалася колотнеча, сміх, крик, жарти. Наші матерки стояли в дворі на пагорках і дивилися на видовище

М'ячі у старших були вже гумові. Ми ж, малеча, гралися ще м'ячами волосяними, краще сказати — вовняними. Напровесні худоба починала линяти, батьки чи старші брати висмикували з корів жмені вовни, збирали докупи і, коли її наносили в хату скільки треба, качали волосяні м'ячі. М'ячі ці були легкі, еластичні, ними було добре і легко ґрати. Та вони боялися води. Наш батько, заклопотаний десь по роботах, і в голову не покладав, що нам із сестрою потрібні м'ячі чи хоча б один м'яч. Задовольняла нашу потребу мама. Вона бгала всяке шмаття і набивала ним капшучок, потім гарйенько викруглювала його, зшивала. Це був м'яч ганчір'яний., Ним можна було гратися. Краще вже такий, ніж ніякого!

Але ганчір'яний це ж все-таки не волосяний! А такі, волосяні м'ячі щоразу мали мої ровесники з сусіднього двору: Василь і Параска, бо дядько Тишко пильно стежив за інтересами своїх численних хлопців і дівчат.

Ми на осонні. Вдвох. Василь із своїм волосяним м'ячем. Я — зі своїм ганчір'яним. Я дивлюся — очей не одірву від Ва-силевого м'яча, він так само не одірве очей від мого, бо мама пошила його з якоїсь барвистої тканини. Нарешті я кажу:

— Дай, Василю, мені твого м'яча подержати.

— На! — погоджується хлопчик.— А ти мені свого дай. Ми обмінюємося. Стоїмо і жадібно розглядаємо те, що до

рук нам потрапило.

Надивившися, я питаю:

— А можна мені, Василю, твоїм м'ячем об землю ударити?

— Бий,— охоче згоджується Василь. І сам теж підіймає руку і з силою б'є моїм, ганчір'яним м'ячем об землю. Його волосяний м'яч вдаряється об землю м'яко, нечутно, підскакує легко і високо. Мій, ганчір'яний, гупає об землю якось недоладно, глухо і хоч би трохи підстрибнув! Вгруз у траву і аж сплюснувся.

Василь крутить головою, кажеі

— Фе, який у тебе поганий! —і і тягнеться рукою до свого волосяного.

А я ще й трішечки не награвся. Аж сльози на очах набігають, і я благаю:

— Василю, дай я ще трохи пограюся!

— Е,— відповідає Василь.— Своїм грайся, ганчір'яним. А своїм я сам буду гратися!

Він уже майже дотягся до м'яча. Уже ухопився за нього. Ой леле, ой лишенько! Що маю робити?

Відсмикую руку назад, заводжу її з м'ячем за спину, кричу:

— Не дам!

— Віддай!

Я репетую вже на весь голос. Василь теж щось кричить. Шарпається до мене. Обхоплює мене, відняти хоче свого м'яча. Ще кілька хвилинок — і на моріжку вже качаються два білоголові хлопчики.

Василева мама була ближче, ніж моя, бо діялося біля їхнього двору. Почувши галас, вона вискочила до нас. Я був старший трохи за Василя. І на цей ічас, певне, фортуна була на моєму боці. Я повалив супротивника, надужив його і, видираючи м'яча, кричав щосили:

— А віддай лишень, віддай!

М'яч був Василів. Василь лежав на землі: у нього з рук видирали його власний м'яч!

Тітка Ганна була хороша людиіна, добра сусідка, дбайлива мати, уважна і до нас, приятелів її сина й дочки, бо ж частенько доводилося гуляти то в нашому дворі, то у їхньому. Жили Тишки бідно-пребідно, може, ще бідніше, ніж ми, бо у нас батько весь час крутився у місті, в садах, в, церковному хорі, по всяких кумедіях, а дядько Іван лише господарював. Але яке господарство на півтора-двох десятинах, коли сім'ї у нього: він сам, тітка Ганна, сини Дмитро, Василь Іван; дівчата Оксана, Параска; дядькова Іванова глухоніма сестра, теж Ганна, і її син, вічний, безпросвітний наймит Марко? І все ж зайдеш у хату, а вона, хоч бузиновим чи калинойим пирогом, а пригостить гостей. Добра була, але придавлена злиднями, вразлива, нервова. Спалахувала, як сірничина. Спалахнула й тепер. Ухопила мене, видерла м'яча з рук, крику наробила на цілу вулицю і чи вдарила мене, чи ні, може, лише пхнула у спину, а моя мама вже на воротях. І теж уже спалахнула. І теж уже закричала:

— А нащо ж то ти дитину вдарила?! — Дитина — це я. Мене печуть болі за м'яч, яким дйля не дала мені награтися. Пече образа, що тітка Ганна не мене підтримала, а свого сопливого Василя. А тут ще й мама кричить: "Нащо ж ти ударила його?" Як не поспівчувати собі? Я починаю співчувати собі, заливаюсь такими сльозами, як рясна травнева злива. Мої сльози — це паливо у топку війни. Моя мама вже клекоче з гніву за мене. Але ж Василь теж не; дурень. Його ж і повалив сусідський Іван, себто я, і м'яча хотів видерти. Хіба це не образливо?! Він теж починає співчувати собі і голосить чи не краще за мене. І ось четверо ми кричимо, захлинаємось, хто від сліз, хто від гніву. У тітки Ганни ґострий

язик. Моя мати все життя своє до заміжжя в наймах працювала. Тітка Ганна — водила старців. І ось, засліплені гчнівом, бідністю, безпорадністю своєю, починають вони ганити одна одну, поціляючи у найболючіше місце. Тітка Ганна кричить на маму нашу:

— Панська помийниця, підтиканка! Ось хто ти!

— Ага, то ти така?! — скрикуй наша мама. І заводить: — Ах ти ж старчоводка!

Біля всіх воріт уже цікаві сусіДки. Тоді ні кіно, ні театрів у селі не було. Кожна така історія' була подією, вносила щось нове в одноманітне життя, як же тут всидиш дома в хаті? Надто, що такі сварки у селі раз у раз закінчувалися чимось таким, що матерки починали халати нас, заганяти у двір.

Ось-ось щось станеться!

І справді ставалося. Тітка Ганна несамовито раптом обертається до нашої мами, нагинається і, різким рухом підібравши спідницю, кричить:

— Ось тобі, ось тобі, ось тобі|

Моя мама хапає мене за руку і т!ягне у двір. Тітка Ганна знесилено стихає і теж якось млязо, безсило завертає у свій двір. Сусіди розходяться. Вистава закінчилася. Три-чотири місяці після цього не будуть розмовляти наші мами. А як же бути нам з Василем? Хіба ми можемо гуляти один без одного хоч один день? Тим часом, загнавши мене у двір, мама строго наказує:

— Щоб ти ніколи не смів з Василем та Параскою гратися! Дома, в дворі грайся!

Еге, добре тобі, мамо, такі Декрети виголошувати. Ну, гаразд, буду сидіти я дома, тим більше, що таки я злий і на Василеву маму, і на Василя: А що робити, колита злість мине, а вона в нас більше як один день, не держалася? Прийде вечір, за ним ніч. Уві сні всі кривди гояться швидко, всі рани теж швидко заживають, зморшки на душі розгладжуються. Прокинешся вранці — надворі сонечко, в душі рай, за тином он Василь бігає, такий гарний, мати вимила його, чистенький, з слідами гребінця на відволоженій під час умивання голові.

Озираюся на маму. Вона біля печі. В хаті. Підходжу до тину і в щілину між двома лозинами кажу:

— Василю, миритися давай!

Василеві теж ні з ким гратися, та, мабуть, і ні з ким йому так добре не грається, як зо мною, і він каже:

— Давай!

Ми починаємо рухатися понад тином але до тишківської комори, яка стоїть якраз на межі. Між тином і коморою є про-лазка. Василь пролазить у наш двір. Ми стаємо з ним груди до грудей, заводимо наші руки за спирни, він за мою, я — за його і потихеньку гупаємо тричі в спину: він мене, я його.

Оце вже й помирилися. А щоб цього не побачили матерки, ховаємося десь за тином і тихесенько граємося в припічка або в ґудзика.

До нас підсідають наші сестри, моя сестра Ветя і його Параска. Вони меткі, швидкі. З ними хіба ж так весело!

А день іде в теплі, заквітчаний дитячими радощами. У дворі десь узявся дядько Гнат. Він був чоловіком тітки Домахи, а тітка Домаха доводилася рідною сестрою нашому татові. І стало відомо, що дядько

Гнат почне будувати нам нову хату — на тому самому місці, де стояла наша комора із засічками, бод-нею для сала, якого в ній я не бачив ніколи, і з круглою прямо-стінною діжкою, в якій мама золщіа білизну. Як я тепер уявляю, план був такий: прибрати комору, розібрати половину старої хати і визволений матеріал використати як основу для нової хати.

Як дядько Гнат ламав нашу комору, я не пам'ятаю, але добре пам'ятаю, як розбирав він "холодну" половину нашої старої хати. Стара хата мала дв} половини — теплу, де ми жили і де щоденно діяла велика вариста піч. Друга кімната, така ж або ще, може, й більша, називалася холодною хатою, бо опалювалася вона тільки тоді, коли в нас жили квартиранти. А так стояла неопаленою, їв ній справді було холодно і незатишно. Сіни були посередині; з них вело троє дверей: в теплу хату, в хату холодну ще й у хижку. Хижка ця з'явилася в нашій хаті внаслідок особливостей конструкції тодішньої опалювальної системи. Тепер дим з варистої печі по боровиках, розташованих на горищі, потрапляє в ту споруду, яка називається "верхом" і через цей верх виводиться назовні. В ті часи боровиків не було, з печі Дим широкою дірою потрапляв у сіни. В сінях була побудовавд спеціальна шахта — "бовдур" — прямокутна споруда, куди й потрапляв дим з печі. Бовдур нижнім краєм опускався на долівку, вільним кінцем підіймався вище гребеня хати. В бовдурі завжди панував протяг. Цей протяг підхоплював клуби диму і виносив їх в небо. Отвір, куди з печі виходив дим, називався каглою. Ганчір'яна подушка, якою, витопивши піч, затуляли ту дірку, називалася так само каглою. До отвору кагли эшьно могла достати рукою людина середнього зросту. Але мама наша була низенька, тому в бовдурі завжди стояв для мами ослінчик.

Частина сіней, де стояв бовдур, була одгороджена стіною. В стіні були вроблені дверцята. Через них мама потрапляла, коли треба, під бовдур, коли треба в хижку — по-теперішньому кладовочку, чи що. Там складався всякий мотлох. Можливо, що взимку там ночували кури.

Поки наша хата була цілою, всі ці будівельні секрети були закриті від мене. А тепер я ясно бачив всю висоту нашого бовдура, бачив чорну

закурену каглу. Коли ж пообвалювали глину, побачив я усе те, що було сховано від людського ока: дубові сохи, дубові або ж берестові глиці, дубові ж підсушки, велетенський брус помережаного хрестами сволока.

Дядько Гнат лазив по покрівлі, оддирав лати. Будівля була давньої роботи, без єдиного залізного цвяха. Замість гвіздків вживалися дерев'яні, гарно застругані кілочки. В суху пору вони легко вибивалися разом з латою. Хата ота постояла, мабуть, із сто років, а кілочки були такі свіженькі, неначе вчора позабивані!

Будівельні роботи біля хати були раєм для мене. Хоч би мама й пішла куди, уже не було потреби брати мене на корд: я залишався з дядьком Гнатом. Ось він зліз на землю, сів покурити, і вже я біля нього:

— А скажіть, дядьку Гнате, це далеко отой Зелений Клин?

— Ох, далеко, хай він пропаде, Іванько.

— А це правда, дядьку Гнате, що і ваш Ладимир, і ваша Катря, і ваш Грицько померли в дорозі?

— Це правда, Іванько. Всі померли в дорозі. Зійшли з залізниці, а там ліси, кругом безлюддя, звірота, мошкара — світе-брате! Сонце не там сходить, де в нас, ліси не такі, вода не така, у всіх на живіт напасть напала. Як дома отут, то хоч добрі люди допоможуть, бабу-ворожку покличеш, до фершала Мар— тина Микеньтовича поїдеш, а там хоч плач, хоч конай — ніхто не почує, нікому до тебе д$ла немає. То вони одне по одному там і сконали, світе-брате! Світ за очі заїхали і сконали. І я двадцять днів умирав, і тітка Домаха, і наш Іванько, але смерть не схотіла узяти нас, очуняли. В чужому краю, без гро —шей, без здоров'я, світе-брате!..

Я вже знав від мами, що в дядька Гната золоті руки й дірява горлянка. Що золотими руками заробить, те й викине через оту діряву

горлянку. І я придивлявся: які ото руки золоті в нього? Руки як руки: жилаві, моторні. І сам дядько Ізан легкий, як горобчик. Зіб'є картузик на потилицю, цюкає сокирою і мугиче та мугиче:

Гей ви, хлопці гуртоправи, завертайте сірі воли, женіть на Москву...

До пісень я звик. У нас усі в сім'ї і всі сусіди навколо завжди співають. Що б не робив чоловік, а пісня ка вустах. Мама найбільше любила співати "Брала дівка льон та ще й зелененький" 5. Батько, коли співав, то співав за цілий хор, вів, сказати б, цілу партитуру. Він в той час самотужки вивчив мистецтво регента і, співаючи, вів усі партії одночасно, пісня виходила багатоповерхова, хвиля Звуків на другу хвилю накочувалася. Коли йому здавалося, щ0 не так, він виймав камертона з кишені сіренького піджачка з сирового небіленого полотна, дзенькав, прикладав камертона до вуха і подавав Сіам собі тон: ре-сі-соль-соль-сі-соль-соль, чи щось таке. А тоді брав ту партію, яка починала пісню; коли до мелодії мав долучитися ще один голос, він кидав сігару мелодію, підхоплював нову, вів кілька тактів. Тут втручались баси, і він клекотів басом собі на втіху. Співаючи, він відбивав такт рукою, показурав собі зміну тону, зміну ритму. Мама казала:

— О, завив уже!

Тато за це на неї не ображавсь, продовжував далі або замовкав. Часом казав:

— Дурна, що ти розумієш? Для тебе що музика Бортнянського, що Дегтярьова 6, однаково!

Мама мирно відповідала:

— А ти вже мовчи, біля панського ярма вчений, як водам хвости крутити!

Пропустивши повз вуха зауваження, батько хвалився:

— Клепачевський думар собі: "Що той дурний Юхим зуміє! Собор — це ж не шахівська церквай Там резонанс, там панство, купці, там сам Лазаренко, краще за якого ніхто не знає!" А я все-таки своє довів. Хай і Юхим, хай і біля ярма вчений!, як волам хвости крутити, а сам Щетинський, протоієрей, сказав: "Воістину, Юхимчику, в добрій руці ти наш хор втримаєш"...

У сім'ї вже знали, що за проведення духового концерту батько, крім звичайного півкарбованця, дістав ще карбованця нагороди.

Тишківський Дмитро без пісні не лишався ані хвилини. Коли з двору їхнього долітало "Гей, гей, та немає гірці нікому" 7, значить, Дмитро дома. В дворі тихо,— значить, Дмитро знову і знову в панській)якономії. І взагалі він завжди в панській якономії, а співав тільки в неділю або коли з якоїсь причини дома залишиться. Пісні всієї він не співав, лише перші слова, так що уся пісня його складається з одного безперервного "Гей... ей, ей... гей...".

Куди і де ділася наша комора, під якою я на корді ганяв,— не пам'ятаю. Нічого і про стару х ту не пам'ятаю. Певне, дивився, поки не набридло, а тоді зайнявся своїми ділами

Розмова про сволок і про дерево на стелю почалася ще з суботи. Дядько Гнат сказав мамі:

— їцкович на склад доброго Дерева привіз. І сволок вибрати можна, і все що завгодно.

А річ тут була ось у чому. В стародавні часи сволоки робили з найкращих дубових брусів. Такий сволок міг переходити з однієї хати в другу і був вічний: стояв він круглий рік у теплому, сухому, і ні вода, ні черва не могли підточити його. Але для нової хати був закороткий.

Дядько Гнат доводив батькам, що добрий сосновий брус справиться за дубовий, і немає чого витрачатися на дорогого дуба, коли сволок можна зробити і дешевше, й по-модному. Мій батько так само був прихильником модного способу будування хати. З проектом дядька Гната він погодився.

Уранці батько пішов співати в собор, дядько Гнат — на склад вибирати дерево на нову нашу хату.

Це було в ту пору літа, коли поспівають вже вишні. Мама до постійного меню — борщу й каші — додала ще недільні пироги, тільки не з картоплею чи сиром, а з вишнями. Тісто в неї, видно, не дуже вдалося, багато пирогів порозривалися, начинка повитікала на лист. Ця обставина розсердила маму, вона поралася біля того листа, приказуючи:

— А щоб йому лиха година... Як же воно так вийшло? І замісила неначе крутенько... Ба, весь лист залило!

Я стояв біля мами в ролі німого свідка. Проте жалі мамині мене й трохи не чіпали за серце. Та я й не чув їх. Стояв, дивився і ковтав, ковтав та ковтав слинку. Вишень у нас, як і взагалі фруктових дерев, не було, все мама приносила з базару, тому і яблука, і сливи, а надто вишні були чарівною дивовижею. А тут на листі готовий вишневий сироп та ще й з цукром! Я ковтав слинку, зітхав голосно і тихенько, але в інший спосіб нагадати мамі про своє існування було небезпечно. Може схопити за руку, шльопнути по штанях широкоїр долонею своєю і взагалі видворити з хати. З цим вона ніколи не барилася.

У цей час в сінях затупотіло, і на порозі з'явився тато з Іваном Сіреньким. Батько був по-святковому одягнений в костюм із сурового полотна, під піджаком у нього була вишита сорочка з красивою широкою манишкою. Замість "селянської бороди батько носив борідку клинчиком, а ля Буланже 8, чуб був підстрижений по-тодішньому модно: йоржиком. Мідне обличчя батькове пашіло відсвітом задоволення:

певне, й сьогодні він мав успіх у соборі і, певне, і сьогодні протоієрей Андрій Щетин-ський сказав йому щось приємне.

Він поткнувся в хату, побачив пироги, вигукнув:

— От за чим я скучив!

— Та, бач, не вдалися,— сказала мама.

— Так це ж пироги і підливка заразом. Не журися, Па-лажко. Що бог дав, те й будемо їсти.— І спитав: — А де ж Гнат?

Мама підвела голову, відповіла:

— Не було ще.— Сказала це і собі додала вже тривожно: — А справді, де ж він?

Тінь неспокою лягла на батькове відсвіжіле, задоволене успіхом у соборі обличчя. Сіли обідати без Гната.

Но обіді батьки лягли відпочити. Гната не було. Не було його в полудень. Не прийшов і вечеряти. Не з'явився і ночувати. Батько сидів за столом розтривожений, сердитий.

— Хто ж знав, що Гнат залишиться Гнатом! Не так тих грошей шкода — гроші ЕІН відробить, як шкода часу. Добре, якщо на тиждень зап'є, а як на місяць? От нещастя! Отак пожалій людину... І скільки я вже разів зарікався: не вірити йому й на гріш, і ось на! Що ж його робити тепер? Ждати, поки оді-п'ється, чи плюнути та до Андріяна іти? Вже ж завертає на осінь, не можна і дня марнувати...

Мати мовчить, не знає, що краще. А вірніше, і те і те погане. Андріян не п'є, так робить аби день до вечора, а зробить — купи не держиться. У Гната в руках горить, так ось вам радість — запив!

Запиє дядько Гнат на три тижні. Нарешті приволікся додому. Вигляд винуватий, у вічі не дивиться. Весь пом'ятий, обріс брудом, лепом, неголений — босяк, та й годі.

Батько сказав:

— Як отак робити, Гнате, то ну його к чортовій матері! Гнат мовчить, потім каже:

— Якби ж у мене так, як у добрих людей. А що я маю робити; стане чорт над душею: заливай душу, Гнате, немає чим дихати, немає чим жити! Ну й думаю: все одно раз мати родила, раз помирати, пан чи пропав, коли пити, то пити! А воно, бач: йому залив пельку, а самому як перед добрими людьми? Е, та що там казати! Не дає він спокою і до гробу не дасть...

Він зітхає. І батько зітхає. І мати зітхає. Вони вже знають, що то не Гнат п'є, а той, що стоїть над душею у нього, бо сам же по собі Гнат людина як людина. Коли чорт відпустить його, то кращого робітника і милішої людини і не знайти.

— Добре,— каже батько.— Іди на річку скупайся, дай, Палажко, йому чисте шмаття, завтра до роботи берися. Тільки ж запам'ятай: поки не закінчиш основи — ні копійки не дам на руки. Домаха приїде — сестрі віддам.

— Та мені що? — відповідає покірливо Гнат.— Як на всьому готовому, то що мені ще треба?..

Дядько Гнат знову порається у дворі.— Старі сохи викопав, нові поставив. Поставив підсішки, лаги серед двору виклав і на них крокви виставив вряд. Рами для дверей вже на місці. Вже й довжелезний сосковий брус лежить на тому місці, де має лежати дубовий сволок. І взагалі Гнат все робить, щоб удеше-вити нам хату. Де не можна обійтися без дуба, там дуба ставить, а навіщо й кому здалися дубові одвірки? В сухій глині і сосна стоятиме тисячу років! Він ставить дві глиці дубові, а третю між ними — соснову. І чого обов'язково все треба по-старому ставити? Віконця завбільшки з долоню, солом'яна стріха ще й призьба. А я б вікна поставив світлі, великі, до вікон красиві віконниці. Покрівлю легку, залізну. Хай хоч сніп полум'я впаде — хоч би що, не займеться. А солома — це ж вічний клопіт. Або, скажімо, про призьбу. Доки сонечко, то звісно, є де присісти добрим людям, поговорити, а пустився дощик — розлазиться, хоч плач. А я б отут галерейку відкриту поставив би. Хай там хоч як дощить, а під галерейкою зібралася кумпанійка, сидять собі, пивко тягнуть на здоров'я, сухі й задоволені!

Ото, що б там не було, Гнат таки нову хату викінчив, її обмазали глиною, вкрили — не соломою, а по-новому — легкою покрівлею під залізом. З дверима затрималися; двері дядько Гнат навісив аж після "покрови", тобто пізньої осені. І ту зиму я зимував уже в новій хаті.

Зима для хлопця п'яти-шести років — скучне діло: холодно, мерзнуть ноги, руки, мерзне ніс. Батько учив мене: "Не стій на місці, не шкутильгай, як старий дід, бігай сюди-туди, будь моторний, щоб руки як на пружинах ходили, тоді й тепло стане!"

У мене з цими пружинами щось не ладналося, та й з носом біда: плаче. І взагалі погано.

А тут ще хлопці навчили лизнути в мороз язиком клямку. Язик мов прикипів до заліза, і як же й боліло, коли я його відривав!..

У хаті теж холодно. От і виходило, що єдиним місцем, де можна зігріти тіло й душу, була наша піч — велика, з трьох боків обгороджена комином і стіною, захисна, сказати б, мила.

Отак і потяглося безрадісне моє життя — на печі. І таке нудне! Навіть казки немає кому розказати. Батько — на роботі, старша сестра — в школі, мама — біля печі, біля корови, біля курей, біля поросяти...

Це, видно, помітив батько. Одного якогось там морозяного холодного дня він повернувся з роботи з букварем. Отож приніс і каже:

— Оце тобі буквар. Сідай та вчися, годі байдики бити, а то й піч швидко розвалиш!

— Як же я буду вчитися, як читати не вмію?

— Ет, не вміє! Сідай біля мене. Дивися й слухай... Батько мій свого часу ходив до школи тільки три місяці. І це

було щастя для мене. У ті часи, коли він був малий, в школі навчали за допотопним методом. Кожна літера мала ще й свою назву. А — називалася Аз, Б — Буки, Р — Рци, С — Слово, М — Мисліте... Отож, щоб прочитати за цим методом слово мама, треба було проробити такі операції: мисліте і аз буде ма, мисліте і аз — ще раз ма; ма і ма буде мама.

Батько мій, на щастя, за ті свої три місяці не встиг навчитися цієї премудрості і вчив мене читати так, як читав сам. Оце літера М, це — А, разом — ма. Ще одне таке сполучення, і вже маємо — мама!

Навчив він мене читати за якісь два чи три дні і, коли побачив, що я добре справляюсь із своїми новими обов'язками, пустив справу на самоплив. За якийсь місяць книгу я вивчив напам'ять. Тоді на печі з'явилася книга для читання. От коли настали для мене блаженні часи!

В книзі казки, загадки, оповідання, вірші, байки. Я читав усе вряд, не спиняючись перед тим, зрозуміле мені прочитане чи ні. Є у Некрасова зірш "Крестьянские дети". Мисливець приліг перепочити в селянській клуні. Діти обліпили знадвору всі щілини і діляться враженнями, запитують себе, хто ж це такий? В того мисливця була борода, вона й стала предметом суперечки. Один малолітній філософ так підсумував суперечку: "У бар бороды не бывает. Усы!" Для нього, для отого книжного хлопчика, все було ясно. Для мене ж суцільний туман. Я не знав, що означає слово "бар", і відповідно вся фраза звучала у мене так: "У Барбородьт не бывает. Усы!" Чого не вистачало тому Барбороді,— я не розумів й був сердитий. Але все одно книжку подужав, всю вивчив напам'ять. Це й стало за підставу, що мене в сім років було поведено в школу. Батько представив мене учительці, яку звали Любов Андріївна, і Любов Андріївна сказала:

— Ну що ж, хай ходить!

У школі мені було вчитися легко, бо дома я встиг вивчити не тільки букваря й читанку, а й усі чотири арифметичні дії, знав напам'ять таблицю множення, умів писати, бо в довгі самотні зимові дні не один десяток годин просидів за переписуванням з книги того, що мені особливо подобалося.

Класні завдання я виконував швидко, а потім, коли мої товариші пріли над писанням елементів літер, я присвячував свій час розглядові "наочних посібників", густо розвішаних по стінах. Це були добре зроблені олеографії. Зображалися на них картини з життя романтичного й далекого від нас

Люди на тих картинах були не такі, як наші бородаті селяни і щебетушки-тіточки, а зовсім відмінні: жовтошкірі монголи, китайці з довгими косами, так там тоді було заведено ходити, вилицюваті японці. Але верх над усіма брала Африка — країна чудес. Чорні люди з кучерявим волоссям, товстими губами.

Африканські банани, африканські жирафи, бегемоти-гіпопо-тами, африканські вухаті слони, леви — царі африканських пустинь... Все це захоплювало уяву.

Ось картина. Вийшли ті чорні люди з білими як сніг зубами на полювання, убили якусь антилопу, зв'язали їй ноги, просунули під зав'язку довгу 'жердину, підняли на плечі ту здобич і несуть. Навколо ліси й ліси, між стінами лісу голий вигін, заставлений вкритими пальмовим листям хатинами. Жінки, побачивши мисливців, радо попідводили голови. А хлопці! Менші ще тільки біжать подивитися на видовище, а старші, спритніші,— вже тут! Оточили процесію, очей не спускають із звіра, що зависає вниз головою з жердини.

Картина захопила мою уяву. Як я заздрив тим чорним хлопцям, що живуть у тих краях...

Життя класу тим часом ішло своїм шляхом.

Любов Андріївна вела два класи: перший і третій, що містилися в одній кімнаті. Працювала з ними по черзі. Поки першокласники виконували письмове завдання, вона проводила урок читання з учнями третього класу. Закінчивши з цим, задала їм задачки і перейшла/на наш бік перевірити, що ми встигли зробити.

Прикутий думками до тієї чарівної країни, де річки кишать крокодилами, ліси — боа-констрікторами9, болота — отруйними гадами, я не звернув своєчасно уваги на зміну обставин і, дивлячись невидющими очима на вогнисте лице учительки, думав про те, що й раніше думав.

Вогнистість Любові Андріївни проявлялася в тому, що вона червоніла, пашіла вогнем і натягала віжки, які бігли від її зіниць до наших очей так, що вони аж бриніли.

— Так от, хлопці й дівчата, я вчора задавала вам табличку множення на сім. Вивчили?

— Вивчили...

— Всі? Ану, Кравець, скажи, скільки буде сім разів по два?

— Сім разів по два буде чотирнадцять.

— Правильно. А тепер скажи, скільки буде сім разів по три?

— Двадцять вісім...

— Стривай, стривай, Микито, не хапайся... Подумай добре...— Щоки в Любові Андріївни заграли, очі взялися гарячим блиском. Яка ж вона була красива, нетерпляча, лагідна й заразом гостра, як бритва!

Кравець Микита напружився, почервонів, вираз очей, незважаючи на те, що його запрошувано подумати, став якийсь особливо бездумний, безбарвний. Щоки ж червоніли.

Червоніли вони дедалі більше і в Любові Андріївни,

— Так і не скажеш? Ех, ти!.. Менше б за собаками ганяв!..— вона задерла голову, одвернулася від затопленого краскою невдахи і в дальшу мить, мов орлиця, спрямувала удар на мене. 4

— Іване, допоможи отому... Микиті!

Іване, допоможи? А як я можу допомогти? Я ж захоплений своєю чарівною Африкою, не знаю навіть, про що йдеться в класі, що учителька запитувала Микиту і чим він завинив перед нею?.. Адже я ще не встиг вибратися з тих африканських пралісів і саванів...

Підвівся, як зо сну, почервонів аж по вуха, закліпав очима.

— Іване, скажи, про що я запитала Кравця?

Ех, коли б же я чув, про що ви, Любове Андріївно, запитали в Микити Кравця!

Скажу, Любов Андріївна любила мене, бо хто всі вірші знав напам'ять і проказував їх одним подихом? Хто табличку множення знав, як свої п'ять пальців? Хто вмів на папері й на шкільній дошці написати яке завгодно слово і літери навчився виписувати раніше, ніж елементи цих літер? Хто ніколи не спізнювався до школи і споруджував з приятелями в шкільному коридорі таку "малу кучу", що Любові Андріївні, яка жила за стіною, доводилося стукати качалкою в ту стіну, щоб хоч трішечки стишити пристрасті? Хто був тридцять першим у класі і відкривав собою колонку прізвищ в журналі на С?

Я!!!

Як же мене було не любити?

І Любов Андріївна любила мене. Завжди казала:

— Ти, Ізане, молодець, тільки не торохти так, роби паузи між словами, а то в тебе не добереш, що ти читаєш: вірша чи молитву!

Я теж любив учительку. За що? Не знаю. Може, за те, що клехотіла, була неспокійна, що уміла все завертіти навколо себе, що читала гарні книжки і нам розповідала різні дивоглядні історії, що раз у раз приносила в клас чарівний ліхтар і показувала різні захоплюючі картинки?

Вона була вродлива, гарно одягалася. Я мовчки пишався нею. Іншої такої молодої жінки, як вона, у нас в селі не було. У другому класі теж

була вчителька, Олександра Іванівна, зовсім інша. Сіра якась, і лице сіре, і волосся сіре, і голос сірий, ще й лиха: весь час билася — і рукою, і лінійкою, і навіть квадратиком... Такі п'явки наганяла на хлоп'ячих головах, що не натягнеш і шапки!

Любові Андріївні не треба було вдаватися без крайньої потреби до таких заходів, вона й без цього вміла привертати увагу до себе. Моменти крайньої потреби виникали у неї рідко, але виникали. Тоді вона спалахувала, загорялася, як квітка. Полум'я це полонило і обпікало вогнем.

Спалах стався і того дня. Причиною його був я. Звичайно, учительці був відомий діапазон моїх математичних знань, однак шкільний процес включав у себе два важливі моменти: знання й дисципліну. Більшість з того, що ми вчили, я знав, але що ж то за учень, котрий не знає, що в класі діється? Замість того, щоб відповісти, що сім разів по три буде стільки-то, я Стояв, як стовп, і дивився на учительку, як теля на нові ворота. Це було не тільки порушенням дисципліни, а й зневагою до неї, до вогнистої людини, яка всім серцем прагне щось вкласти нам у голови, всім хлопцям і всім дівчатам, зібраним у цій кімнаті.

— Ах так,— скипіла вона.— Я буду перериватися, а ти замість того, щоб слухати, що робиться в класі, гав будеш ловити? Тож начувайся!

Щока в мене була туга, бо весь я був хлопцем натоптуватим. Руку Любов Андріївна мала пухкеньку, білу, теплу і дуже милу. Це я знав добре, бо не раз після моєї відповіді, яка задовольняла її, вона клала мені на голову руку й казала:

— Молодець, Іване.— І так ніжно й тепло гладила. Тепер ця рука підлетіла. Щось ляснуло. Щока в мене почервоніла, стала як жар.

— А тепер скажи: скільки буде сім разів по три? Ну?! Вона пекла мене своїми пристрасними очима. Ковтаючи

сльози, я відповів:

— Сім разів по три — двадцять один... А вісім разів по три — двадцять чотири...

Напередодні, від нічого робити, я поставив собі за мету вивчити табличку множення після десяти, легко вивчив її. І тепер, щоб вразити учительку в саме серце, сказав:

— А я все одно знаю, і скільки одинадцять на одинадцять, і дванадцять на дванадцять, і дев'ятнадцять на дев'ятнадцять...

Любов Андріївна пильно глянула на мене, задерла голову і так, не зводячи з мене погляду, спитала:

— А скільки ж буде: дев'ятнадцять на дев'ятнадцять?

— Триста шістдесять один...

— А сімнадцять на сімнадцять?

— Двісті вісімдесят дев'ять...

— За те, що знаєш,— молодець. А за те, що не слухаєш,— не похвалю. Так і знай: за це милувати не буду. Сядь.

Вона вже втишилася, пройшлася по класу і сказала:

— Зараз ви мені розв'яжіть задачку, а як тільки це зробимо, я вам прочитаю казку про Червону Шапочку...

1 Візьміть хоча б "Сон О б л о м о в а"! Я цю книжку читав, захоплювавс я.— Йдеться про твір російського письменника І. О.

Гончарова (1812—1891), який був надрукований у березні і849 р. як "эпизод из неоконченного романа" ("Литературный сборник с иллюстрациями", виданий редакцією "Современника"), Б оглядах літератури за 1849 р. не раз саме цей "епізод", а не якась інша закінчена книга, називався уращим твором року. Написана після чотирнадцятилітньої розлуки автора з рідним домом, книга розповідала про дитячі роки його героя, де відбилися певною мірою перші враження від світу самого письменника. Згодом — ИІЄ складова частина роману "Обломов" (1859), вершинного твору І. О. Гончарова.

2 Вандомська колона — колона на Вандомській площі в Парижі, встановлена у 1806—1810 рр. на честь перемог Наполеона І. Згідею декрету Паризької комуни 1871 р., її як символ мілітаризму було повалехю. Відновлено у 1875 р.

3 Олександрівська колона (Олександрійська) — пам'ятник російському імператору Олександру І, споруджений в 1830—1834 рр. на Даірцевій площі у Петербурзі французьким архітектором А.. Монферраном. Напис на пам'ятнику: "Александру Первому — благодарная Россия" був зроблений на честь перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. російських військ лад армією Наполеона. Монумент у вигляді колони — на той час найвищий у світі.

4 Голландські грубки — кімнатні, звичайно обкладені кахлем, печі.

5 "Брала дівка льон та ще й зелененький"—українська народна пісня.

* Дегтярьов (Дехтерєв) Степан Оникійозич (1768—1813) —російський композитор і диригент, за походженням кріпак. Від семи років почав сетіватн у хорі графа Шереметева, вчився у співочій школі.

7 "Гей, гей, та немає гірш нікому" — старовинна народна бурлацька пісня.

8 ...носив борідку клинчиком а ля Буланже.— Йдеться про відомого генерала, який очолив шовіністичний рух у Франції 1887— 1889 рр.

9 Б о а-к онстріктор — велика змія з родини удавів; живе у тропічних країнах.